

Kalbinių kontaktų įtaka Baltarusijos kalbinio landšafto zonų formavimuisi

Vera ASTREIKA

Straipsnio objektas – struktūrinis-teritorinis baltarusių kalbos tarmių grupavimas, kuris skiriasi nuo dialektinio jų padalijimo. Tikslas – parodyti kalbinių kontaktų vaidmenį formuojantis zoniniam tiek visos Baltarusijos kalbiniam landšaftui, tiek atskiroms baltarusių kalbos dialektinėms zonoms. Darbe taikyti kalbinių reiškinių tyrimo metodai: lingvogeografinis, aprašomasis analitinis, lyginamasis, taip pat etimologinio bei struktūrinio tipologinio metodų elementai. Išvados: 1) viena iš pagrindinių daugelio Baltarusijos dialektinių zonų susiformavimo priežasčių yra baltarusių bei jų protėvių kontaktai su gretimais etnosais; 2) baltarusių kalbos dialektinės zonos nėra sinchroniški reiškiniai, jie gimė ir formavosi skirtingais istorijos periodais; 3) zoninius kalbos skirtumus sudaro labiausiai paveikus išorinėms įtakoms kalbos sluoksnis; 4) zoniniai kalbiniai reiškiniai gali atsirasti kalboms sąveikaujant tiek dialektiniu, tiek ir nedialektiniu lygmeniu; 5) tiesioginės dviejų kalbų (ar jų dialektų) sąveikos situacija gali iš esmės paveikti ir leksikos skolinimąsi atitinkamose tarmėse iš trečios kalbos, todėl tokiu būdu atsiradusios lytys irgi priskirtinos atitinkamam zoniniam kompleksui.

1963 m. pasirodžius „Baltarusių kalbos dialektų atlasui“ [ДАМБ] ir po to pagal jo žemėlapius [ЛГ] sugrupavus izoglasas, baltarusių kalbos arealinės struktūros vaizdas iš esmės pasikeitė. Itin reikšmingu atradimu tapo, be tradicinio baltarusių kalbos kalbinės erdvės padalijimo į du dialektus (įtraukiant tarpdialektinę zoną) ir atskirą Vakarų Polesės struktūrinę dialektinę grupę, aptiktas dar vienas vietos tarmių padalijimo planas – į vadinamuosius z o n i n i u s struktūrinius-teritorinius junginius. Vėliau šias išvadas patvirtino ir „Baltarusių liaudies tarmių leksinio atlaso“ [ЛАБНГ] duomenys. Dialektinis ir zoninis baltarusių kalbos tarmių grupavimai, lygiagretūs bei persiklojantys, kaip parodė tyrimai, yra skirtingos kilmės: du pagrindiniai dialektai, šiaurės rytų ir pietvakarių, yra etnogenetinio¹ pobūdžio, o dialektinės zonos – tai pirmiausia dėl kultūrinių-istorinių veiksnių išsiskyrusios baltarusių kalbos tarmių grupės, atsiradusios visų pirma dėl baltarusių bei jų protėvių san-

tykių įvairiais istoriniais periodais su kitais kaimyniniais slavų ir kitais etnosais [Крывіцкі 1977, 185–197; 2003, 140–144]. Būtent kalbinius ir iš dalies tarpdialektinius kontaktus, kaip savotišką kalbinių kontaktų atmainą, galima laikyti itin reikšmingu Baltarusijos kalbinio landšafto zonų formavimosi veiksniu. Visose stambiausiose dialektinėse zonose, kurias išskiria baltarusių dialektologija [ЛГ; Крывіцкі 2003, 215–230], vyrauja ar bent jau yra pastebimi kontaktinės kilmės reiškiniai. Vakarų ir rytų dialektinės zonos – tai iš esmės atitinkamai lenkų ir rusų kalbų poveikio sritys [Крывіцкі 2003, 225–227; Астрэйка 2001; 2003]. Formuojantis šiaurės vakarų dialektinei zonai lemiamą vaidmenį suvaidino sąveika su baltų (pirmiausia lietuvių, o anksčiau pralietuvių), taip pat lenkų kalbiniais elementais [Крывіцкі 2003, 217–223; Астрэйка 1996; 1997; 1997a; 1998; 1998a; 2000; 2003a]. Pietryčių dialektinės zonos tarmės turi daug bendra su gretimomis ukrainų bei pietų rusų tarmėmis, be to, čia, ganėtinai toli nuo šiuolaikinės slavų–baltų ribos, aptinkama ir vadinamųjų senųjų baltarusių kalbos baltizmų (лoуж ‘šakų, žabų, nešvarių skalbinių krūva, laužas’, нeлькa ‘eketė, properša, žema drėgna vieta, pelkė’, (a)зpод ‘įtaisas javų pėdams, žirniams, dobilams ir pan. džiovinti, žardas’, жлyкta ‘specialus kubilas skalbiniams šutinti, šarmas iš pelenų’ ir kt.), dalis iš kurių, galimas daiktas, siekia dar bendraslaviškąją epochą, o kai kurie, matyt, yra dabartinės Baltarusijos teritorijoje kitados gyvenusių, bet kone visiškai ištirpusių slavų kolonistų kalboje baltų dialektų palikimas [Астрэйка 2003]. Ypatingą vietą tarp baltarusių kalbos tarmių užima centrinė dialektinė zona: čia būdingi tokie itin ryškūs, specifiški baltarusių kalbos reiškiniai kaip visiškas, arba „stiprus“, akavimas, dzekavimas-cekavimas, nuoseklus kieto priebalsio [p] (fonemos laužtiniuose skliaustuose visur pagal rytų slavų transkripciją, žr. ДАМБ ir kt.) vartojimas, vyr. g. būdvardžių vienaskaitos vardininko forma be pabaigos [ŭ] (новы ‘naujas’, сiни ‘mėlynas’), įvardis зiты ‘šitas’ su pradžios priebalsiu [ɣ] ir kt. [Крывіцкі 2003, 228–229]. Daugelis centrinės zonos kalbinių bruožų, be abejo, atsirado baltarusių tautinės konsolidacijos periodu, kai „į tarpusavio sąveikos bei

suartėjimo procesą ėmė patekti abiejų pagrindinio baltarusių kalbos masyvo dialektinių sričių tarmės..., ypač dialekto viduje esančių gretimų grupių tarmės“ (ten pat, 229), tačiau minėtos dialektinės zonos pagrindai iš dalies, matyt, buvo padėti jau tada, kai baltarusių protėviai slavai, tolydžio slinkdamiesi iš pietryčių bei rytų, šiaurės bei šiaurės rytų į šiaurės vakarus bei pietvakarius, pradėjo kontaktuoti su vietiniais gyventojais baltais. Neatmestina, kad minėtasis dzekavimas-cekavimas, visiškas akavimas, moteriškosios bei niekatrosios giminės daiktavardžių daugiskaitos kilmininko formos su galūne *-aŭ (-aŭ)* (kaip antai *xátaŭ* ‘trobu’, *scénaŭ* ‘scenų’, *vóknaŭ* ‘langu’, *néснаŭ* ‘dainų’) yra būtent substratinės kilmės² – būtent prabaltarusių kalbinės erdvės centre ryšys su aplinkine giminiška (slaviška) kalbine stichija tuomet buvo silpniausias. Ir vėlesnis baltarusių dialektų suartėjimas negalėjo nebūti orientuotas į šias bendras lemiamas, iš kitų artimai giminiškų kalbų išskiriančias ypatybes. Prie zoninių junginių mes manome esant reikalinga priskirti ir vadinamąją šiaurinę, o galimas daiktas, ir pietinę tarmių grupes. Pirmosios iš jų teritorijoje fiksuojami, nors ir negausūs, baltizmai (*grí ja*, *grí жина* ‘griežtis’, *kúka* ‘kuoka’, *кавяlá* ‘ramentas, kojelė’, *núтра* ‘putra’, *мялён*, *мэлін* ‘lazdelė naminėms gironms sukti, milinys’, *курмэль* ‘žuvis gružlys, kurmelis’, *núчка* ‘žuvis pūgžlys’ – iš la. *pūke*, *pūkis* ‘tas pat’ [ДАМБ, 276; ЛАБНГ III, 280; III, 104; IV, 293, 390; Ж.СВ., 70, 75; Лаучюте 1982, 20, 55, 65, 66, 144; ЛЛБ, 114–115, 118; ЭСМБ III, V]) bei kiti tikėtinais slavų–baltų etninio kalbinio bendravimo padariniai [smulkiau: Астрэйка 2003а, 12–16], bendri Padauguvės ir Pabaltijo tautų skoliniai iš germanų bei suomių kalbų (*kálika*, *káliŭka* ‘griežtis, sėtinys’, (*y*)*стl* *нка* ‘žuvis didstintė, Osmerus eperlanus L.’, *сняток* ‘tas pat’, *pí нус* ‘seliava, Coregonus albula L.’ [ДАМБ, 276; Ж.СВ., 76, 77; ЛЛБ, 131–133; ЭСМБ IV; Фасмер III, 338, 698, 789]), faktai, liudijantys ivairaus pobūdžio šiaurės baltarusių tarmių ryšius, tarp jų ir genetinius, su šiaurės rusų tarmėmis. Tuo tarpu antroji, pietinė tarmių grupė tebe-
laukia tyrinėjimo, žadančio, kas be ko, įdomių atradimų, nes šiuolaikinės Baltarusijos pietuose, pagal Pripetę, kaip žinoma, ėjo riba tarp senųjų slavų ir baltų arealų.

Kalbinės tarpusavio sąveikos padariniai, kaip žinoma, gali būti kuo įvairiausi: pradedant skoliniais (žodžių, struktūrų, reikšmių ir jų motyvacijos) bei visų rūšių vertiniais ir baigiant įvairiomis vadinamosios palaikančiosios įtakos apraiškomis, kai kalbos reiškinio išlikimas, vartojimas, o dažnai ir tolesnė formali arba/ir semantinė raida žymia dalimi tampa įmanoma kaip tik dėl panašių faktų gretimose giminiškose (tarp jų ir artimai giminiš-

kose) kalbose. Plg. baltarusių šiaurės tarmių *затвор(а)*, *затворына* ‘diafragma’, rusų Smolensko *затвор* ‘krūtinės lašta’, lie. (*a*)*žutvėralai*, (*u*)*žutvėralai* ‘diafragma’; blr.š.t. *валóга* ‘pagardas, uždaras, padažas su mėsa ar lašiniais; valgis iš trintų kanapių sėklų’, r. šiaurės vakarų *волóга* ‘skystas valgis’, lie. *valgà*, *valgis*, taip pat *pavalgà* ‘pavilga, valgio pradaras (mėsa, riebalai, pienas ir pan.)’, *válgyti*, la. *pavalgs* ‘pagardas, uždaras’ ir, priešingai, uk. *волóга* ‘drėgmė, skystis’; blr. šiaurės vakarų zonos *цэніць* ‘šildyti (krosnyje, pirtyje)’, l. *cieplić*, lie. *šildyti*; blr. *вішчáць*, pagrindiniame tarmių masyve – ‘žviegti (apie kiaulę, paršiukus)’, š.v. zonoje – ‘žvengti (apie arklių)’, l. *kwiczeć* ‘žviegti’, dial. (didlenkių) ‘žvengti’, lie. *žviegti*, *žvėngti* ir, priešingai, bulgarų *вѣжди* – tik ‘žvengti’, *виск* dial. – ‘žvengimas’, serbų-kroatų *виска*, l. *wizg* ‘tas pat’; blr.š.v. zonos *лунь*, *прылунелы*, *лунявáты* ‘psichiškai neįgalus, lėtas, tinginys’, r. *лунь* ‘kvailys’, lie. *lūna* ‘tinginys, liurbis’, *luīnas* ‘rambus, lėtas, apsilėidęs, nedarbštus’, *luinys* ‘tinginys, netikšas’, *lūnius* ‘žioplys, ištižėlis’ ir semantiškai tolimesni s.-kr. *луна (лўна)* ‘apsimetėlis, nenuoširdus žmogus’, bu. *лунé* ‘benaudis slampinėjimas’, *лўням (се)* ‘slampinėju’ [smulkiau: Астрэйка 2003а, 11, 15]. Ryšium su pastaruoju galima paminėti ir priešingus – atstūmimo atvejus, pasireiškiančius tuo, kad kaip tik aiškus kaimyninės kalbos ypatybių suvokimas kaip ne savų, svetimų lemia pasirinkimą savos kalbos priemonių naudai ir taip sudaro prielaidas vietinei žodžių ir kalbos raidai. Plg., pavyzdžiui, kai kurių mūsų informantų pasisakymus: *Гэта па-польску квят, па-беларуску краска, а па-нашаму – кветка* ‘Tatai lenkiškai *квят*, baltarusiškai³ *краска*, o mūsųškai – *кветка*’ (Vasiljevičų k., Naugarduko r.); *Месяц будзе – жнівень, як вон па-польскаму шчэ – сэрпень, а па-савецкі – ні знаю* ‘Bus mėnuo *жнівень*, kaip kad lenkiškai dar – *сэрпень*, o sovietiška⁴ – nežinau’ (Kirkovščinos k., Nesvyžiaus r.). Čia galima priskirti ir tuos, regis, paradoksalius atvejus, kai tarmėje įtikinamu atstumu nuo šiuolaikinės slavų–baltų kontaktų zonos tebevartojamas senas ir iš esmės užsikonservavęs baltizmas (kaip antai blr. pietryčių zonos *лоўж* ‘šakų, žabų, nešvarių skalbinių krūva, laužas’), o tiesioginio baltarusių–lietuvių paribio bei gretimų teritorijų tarmėse pirmenybė atiduodama vertinui (blr. *лом* ‘šakų, žabų krūva, laužas’, š.v. zonoje – ‘ugnis, laužas’ pagal lie. *laužas* ‘žabų, šakų, medgalių krūva’ bei ‘deganti malkų, šakų, žabų krūva’) [ЛАБНГ I, 191, 211; Лексика, 30; К интерпретации, 106; Непокупный, 194; Цыхун, 237–238; Астрэйка 2003]. Visi šie procesai itin išreikšti bei intensyvūs Baltarusijos vakarų ir juolab šiaurės vakarų tarmėse, ilgą istoriją jau turinčios ir iki šiol aktualios baltarusių–lietuvių, baltarusių–

lenkų dvikalbystės ir baltarusių–lietuvių–lenkų, taip pat baltarusių–lietuvių–lenkų–rusų daugiakalbystės sąlygomis. Kituose šalies regionuose paprastai aptinkami tik buvusių sąveikų bei įtakų pėdsakai, arba tenka susidurti su atvejais, kai kalbos reiškinių genetinė identifikacija yra keblė, tiksliai nustatyti inovacijų raidos kryptį sunku dėl itin didelio besiribojančių kalbinių sistemų – baltarusių, ukrainų bei rusų – artumo.

Vakarų bei šiaurės vakarų dialektinių zonų teritorijoje, suprantama, sukoncentruota daugiausia baltarusių kalbai būdingų polonizmų ir baltizmų, tiek leksinių, tiek ir semantinių (plg. blr. *вобік* ‘prievilas, švilpukas laukiniams paukščiams privilioti’, šiaurės vakarų zonoje – ‘nedidelis avilys bitėms privilioti’, pagal l. *wabik* ‘tas pat’⁵ [ЛАБНГ I, 307; НС, 297; ТСБМ V; SGP VI; Karłowicz VIII]), gramatinių (blr. š.v. zonos mot. g. *ста́да* ‘banda’, vyr. g. *яблык* ‘obuolys’ pagal lie. *bandà*, *obuolys* [ДАБМ, 107; ЛАБНГ I, IV]) bei fonetiniu (blr. š.v. zonos *пичалá* (*пичо́ла*) ‘bitė’, *паенні́ на* ‘voratinklis’ greta blr. bendrinės kalbos *пчалá*, *павуці́на*, plg. l. *pszczoła* ‘bitė’, *rajęcзyna* ‘voratinklis’ [ЛАБНГ I, 297, 357; СПЗБ IV; AGWB II, 142; MAGP I, 388; Karłowicz IV]). Čia gyvai, taip sakant, vyksta įvairių vertinių ir pusiau vertinių susidarymas: plg. blr. š.v. zonos *сенава́ць* ‘ruošti šieną’ ir lie. *šienáuti* greta blr. bendrinės kalbos *касiць* (*сена*), šiaurės rytų dial., vidurio dial. *запáсиць*, *запáсаць* (*сена*), pietvakarių dial., Vakarų Polesės *рабіць* (*сена*); blr. š.v. zonos *равако́н* ‘žemkasyš’ ir lie. *griovkasys*, la. *grāvracis* ‘tas pat’ greta blr. bendrinės kalbos sporadiškų *капáч*, *капáльнік* (*капáннік*), *падкóпаннік*, *капáнец*, rytų zonos, Vakarų Polesės *земляко́н*; blr. š.v. zonos *зарашчы́ніць* ‘užmaišyti tešlą’ ir lie. *įmaišyti*, *užmaišyti*, la. *iejaut* ‘tas pat’ greta blr. vakarų zonos *рашчы́ніць*, rytų zonos *учы́ніць* (įdomu, kad baltarusių dirvoje nuo baltų kalbų nusižiūrėta struktūra visiškai sklandžiai prisitaiko prie vietos rytų slavų tarmėms būdingos veiksmažodžių darybos sistemos: eigos veikslo *зарашчы́няць* ‘užmaišinėti’ – įvykio veikslo *зарашчы́ніць* ‘užmaišyti’, kaip kad ir *рашчы́няць*, *учы́няць* – *рашчы́ніць*, *учы́ніць*); blr. vakarų zonos *гэтаго́дні*, *гэтарáшні* ‘šiuometinis’ ir l. *tegoroczny* ‘tas pat’ greta daugumos blr. tarmių *сёлетні*, *сяго́летні*; blr. š.v. zonos *кўтнік* ‘trobelninkas, kampininkas, kumetys’ ir lie. *kaĩpininkas* greta blr. šiaurės rytų dial. *бабiль*, pietvakarių dial., Vakarų Polesės *падсўсэд*, *падсўсэдак* [smulkiau: Астрэ́йка 2003; 2003a, 6–7]. Atskirais atvejais galima įžvelgti netgi ne tiek semantinių skolinimąsi, kiek motyvacijos – pačios idėjos, sudarančios žodžio pagrindą ir lemiančios jo vidinį turinį, – pėrimimą arba išsaugojimą (kai tai substratinis reiškinys):

plg. blr. *даўгýн* ‘žaltys’ (Diatlovo r., pažodžiui ‘ilgūnas’), *даўгáр* ‘ungurys’ (Ostrovecko r., pažodžiui ‘ilgurys’) ir rytų lie. *ilgója* (*ilgojà*), *ilgóji*, *ilgáte* ‘gyvatė’; blr. š.v. zonos *сiнiць*, *сiнiя галóвы* ‘girtuoklės, vaivorai’ ir lie. *mėlynė*, dial. ‘girtuoklė, vaivoras’, la. *zilenes* ‘girtuoklės, vaivorai’ [ЛАБНГ I, 224, 324; СПЗБ IV; СГ; РЛТС; LKA I, 80; LKŽ IV, VII; DLKŽ]. Šių baltarusiškų pavadinimų forma, kaip matyti, apskritai atitinka būdingus tarmiinei baltarusių kalbai darybinius modelius: plg. blr. *вугóр*, *вугáр* ‘ungurys’, *ніскýн* ‘žuvis vijūnas’, *чарні́цы* ‘mėlynės’, *сунiць* ‘žemuogės’, *дурні́цы* ‘girtuoklės, vaivorai’ ir pan.

Ryški paribio – tiek tarp kalbų, tiek tarp dialektų – tarmių ypatybė yra hibridinės ir kontaminuotos formos. Pirmosios pasižymi tuo, kad sudarytos mišriai, iš skirtingų kalbų morfemų: pasiskolintas žodis ilgainiui „apauga“ pasiskolinusios kalbos afiksais, paprastai pagal analogiją su paplitusiais savais pavadinimais (plg. blr. š.v. zonos *ска́ба*, *ска́бина* ‘šonkaulis’ < lie. *skobà*⁶ ir blr. dial. *рабрi на* ‘tas pat’; blr. š.v. zonos *цяк*, *цякýн* ‘nekastruotas avinas’ < rytų lie. *tėkis*, *tekýs* ir blr. dial. *маркiтýн* ‘tas pat’, šiaurės tarmių *кiлýн* ‘nekastruotas paršas’ [ЛАБНГ I, 15, 38; СПЗБ III, V; Ж.Св., 34; LKA I, 75; Лаучюте 1982, 56; Астрэ́йка 2000; 2003]) arba, atvirkščiai, transformuoti kitų kalbų priešdėliai bei prielagos imami vartoti su savomis šaknimis (plg. blr. š.v. zonos *шумэ́лы* ‘žvangalėliai, varpeliai’ ir lie. *skambalėliai* ‘tas pat’, blr. š.v. zonos *абта́ніць* ‘užtvindyti’ ir lie. *apivĩndyti*, blr. š.v. zonos *апiцiнiць* ‘pritilti’ ir lie. *apilti* [ЛАБНГ II, 329; РЛС I, III; Лексiкi, 124; Астрэ́йка 2003; 2003a, 11]). Antrosios, dar vadinamos „lingvistiniais bastardais“,⁷ atsiranda susimaišius savos ir pasiskolintos arba dviejų pasiskolintų leksemų šaknimis: plg. blr. *скабу́рi на* ‘šonkaulis’ (Diatlovo r.) – sudarytas iš *ска́ба* ir *рабрi на*; blr. *гiлазава́ць* ‘lakstyti, vengiant gylių įgėlimų’ (Ščučino, Gardino r.) – iš blr. š.v. zonos *гiлява́ць* (iš lie. *gylĩuoti*) ir dial. *gizaváць* (pastarasis kilo arba iš lie. *gizĩoti* ‘karščiuotis’, arba per polonizmą *giz* ‘gylys; gyliavimo periodas’ iš le. *giez* ‘tas pat’); blr. vakarų zonos *сёгорóчны* ‘šiuometinis’ – iš blr. dial. *сяго́летні* ir le. *tegoroczny* [ЛАБНГ I, 15, 38, 54; II, 13; СПЗБ I; ЭСБМ III; Лаучюте 1980, 178; 1982, 29; Астрэ́йка 2000; 2003].

Vadinamosiose kontaktinėse zonos įvairių kalbinių sistemų sąveika kartais būna ir sudėtingesnė. Vienoje iš tarmių baltarusių–lietuvių paribyje užfiksuotą svirplio pavadinimą *страко́чак* (Varanavo r.) [ЛАБНГ I, 362], žinoma, galima kvalifikuoti kaip vietinį darinį iš garsažodinės kilmės veiksmažodžio *страката́ць* ‘svirpti, čirpti, čirkšti, tarkšti, tarškėti’; plg. blr. *цвыркýн* ‘svirplys’

< *цѣ ꙗцаѣ* ‘tas pat’, *цѣркун* ‘svirplys’ < *цѣ ꙗцаѣ* ‘tas pat’, *свѣришчок* ‘svirplys’ < *свѣришчѣцѣ* ‘tas pat’ ir pan. [ten pat]. Vis dėlto čia neatmestina ir gana artimų tiek formaliai, tiek semantiškai, tiek geografiškai atitinkamų lietuviškų žodžių įtaka: rytų lie. *straglŷs*, *straklŷs*, *strioglŷs*, *strioklŷs* ‘žiogas’;⁸ plg. blr. pietvakarių tarmių *кѡнѣк* ‘žiogas; svirplys’ [ЛАБНГ I, 362; ОЛАЛС I, 43; LKA I, 89, past. 161; ALE I, I.18, past. 147–150]. Tai kaip tik vienas iš aukščiau aptarto palaikymo pavyzdžių, kurio esmė ta, kad vienokios ar kitokios kontaktuojančių kalbų ypatybės stimuliuoja ir net didele dalimi lemia atitinkamą panašių kitos kalbos dalių vartojimą.

Tarp zoninių kalbos skirtumų (nepriklausomai nuo jų chronologijos), matyt, vyrauja leksinio bei leksinio-semantinio lygmens reiškiniai, kas visiškai suprantama ir paaiškinama: leksika, kaip žinoma, – pats paslankiausias ir atviriausias bet kokiam poveikiui iš šalies kalbos lygmuo. Kontaktinės kilmės, be to, yra ir kai kurios fonetikos ypatybės – daugelis nereguliarių garsų pakitimų, dažniausiai ne žodžių kamienuose. Kalbų kontaktų tyrinėtojai į panašius faktus paprastai atkreipia dėmesį aptardami kalbų interferencijos – sąveikaujančių skirtingų kalbinių sistemų elementų abipusio prasismelkimo – problemą. Būtent interferencija yra daugelio baltarusių kalbos zoninių fonetikos bruožų šaltinis. Atsirandantys pradžioje kaip savotiškos klaidos atskirų dvi- ar daugiakalbių individų šnekoje jiems pereinant nuo vienos kalbos prie kitos, tokie fonetiniai reiškiniai nuolatinio ilgalaikio kontakto situacijoje gali ilgai iš šnekos faktų tapti kalbos faktais, nors ir būdingais tik riboto skaičiaus žodžiams (kartais vos vienam žodžiui) ar atskiroms morfemoms. Antai baltarusių kalbos šiaurės vakarų dialektinei zonai būdingi įvairūs nukrypimai vartojant protetinius (priešdėlinius) bei pradžios priebalsius (*гусь* ‘žąsis’ – *усь*; *армія* ‘armija’ – *гармія*; *вѣвѣрка* ‘voverė’ – *завѣрка*) greičiausiai yra nulemti baltarusių ir lietuvių fonetinių bei fonologinių sistemų sąveikos [Арашонкава, 276–277; Судник, 187; НЯ, 92]. Lytis *лї мя*, išsiskirianti bendrinės baltarusių kalbos *вї мя*, Vakarų Polesės *вї мне* ‘tešmuo’ fone [ЛАБНГ I, 18], atsirado, galimas daiktas, paplitusios Baltarusijos vakarinėse tarmėse baltarusių–lenkų dvikalbystės sąlygomis; plg. taip pat blr. š.v. zonos *вѡсла*, *васлѣ*, *вѡскла* ir šiaurės tarmių *вѡсва* (*васвѣ*, *вѡсква*) ‘vapsva’; blr. Vakarų Polesės *лѣвѣрка* ir dial. *вывѣрка* ‘voverė’ [smulkiau: Астрѣйка 2000; 2003].

Zoniniai leksiniai-fonetiniai skirtumai gali atsirasti ir kitais keliais: kaip skolinių adaptacijos bei transformacijos pagal pasiskolinusios kalbos garsų dėsnius bei ypatybes padarinys. Dažniau skolinių garsinė adaptacija

dialektuose minima kalbant apie tiesiogiai kontaktuojančias tarpusavyje kalbas bei dialektus. Kur kas rečiau šiuo atžvilgiu nagrinėjami pavadinimai, atėję į šią kalbinę (tarminę) aplinką iš trečiosios, negretimos geografinės prasme kalbos – paprastai tarpininkaujant kaimyninei. Tuo tarpu pastarieji kartais teikia gana įdomios medžiagos tiek kalbų kontaktų tyrinėjimams apskritai, tiek, skyrium, aiškinantis jų įtaką vienos ar kitos kalbos arealinės struktūros susidarymui. Visų pirma kyla klausimas: ar gali kontakto tarp dviejų kalbinių sistemų situacija kaip nors paveikti tokį savitą žodžio, iš prigimties svetimabiemi kontaktuojančioms pusėms, „pritempimą“? Pavyzdžiu galėtų būti pavadinimai, turintys priebalsį [ϕ]. Ši fonema, kaip žinoma, nėra būdinga nei slavų kalboms, nei per visą jų gyvavimo bei vystymosi istoriją kaimynystėje esančioms baltų kalboms ir pasirodo čia tik skolintoje leksikoje. Daugelyje baltarusių tarmių nesavuose žodžiuose [ϕ] paprastai keičiamas kitais, savais ta tarpe kalbantiesiems priebalsiais ar jų junginiais. Į šią ypatybę dėmesį atkreipė dar baltarusių filologijos pradininkas E. F. Karskis, pastebėjęs vietoj [ϕ] skoliniuose itin dažnai vartojant garsus [x], [n] bei junginį [xϕ] (pastarasis ypač paplitęs) [Карский, 342–344]. „Baltarusių dialektologijos apybraižų“ autoriai taip pat pažymėjo neaptikus jokių aiškaus dėsningumo „pasirenkant“ kurį nors iš išvardytų pakeitimo variantų, išskyrus vienintelį: prieš priebalsius niekuomet nesutinkami junginiai [Нарысы, 145]. Čia iš tikrųjų reikia kalbėti ne tiek apie kalbos istoriją, kiek apie atskirų žodžių istoriją kalbos istorijoje, kadangi, „pirma, tokie žodžiai gali būti kilę iš įvairių kalbų; antra, į mūsų kalbą šie žodžiai galėjo patekti kuo įvairiausiais keliais – per rusų, lenkų, žydų bei kitas kalbas; trečia, šių žodžių skolinimasis bei įsisavinimas vyko skirtingomis istorinėmis epochomis, taigi nevienodomis kultūrinėmis-visuomeninėmis sąlygomis; ir, pagaliau, vieni iš tokių žodžių turi platesnę vartojimo sferą, priklauso aktyviajam visų tarmių žodynui, o kiti – siauresnę, priklauso siaurai specialiajai arba knyginei leksikai ir į liaudies kalbą patenka iš literatūros“ [ten pat, 145–146].

Dėl labiausiai paplitusios baltarusių tarmėse kitakalbės būtinės leksikos, turinčios [ϕ], tai ją sudaro iš esmės skirtingu laiku atsiradę skoliniai iš vokiečių kalbos ar jos dialektų – dažniau per lenkų ar rusų kalbas. Ypač įdomią vienetą tarp jų savo garsinių interpretacijų įvairove užima žodis *фасѡля* ‘pupelė (Phaseolus)’ (skolinys per le. *fasola*, dial. *fasol* iš vidurio vokiečių aukštaičių *fasōl* < lo. *phaseolus* [ЕСУМ II; Фасмер IV]). Idomus jis pirmiausia tuo, kad šiuo atveju esama gana griežto pagrindinių žodžio fonetinių variantų baltarusių kalbos tarmėse teritorinio pasiskirstymo. Lytimi *фасѡля*

(*фасоль*), t. y. išlaikant [f], nagrinėjamas žodis nuosekliausiai realizuojamas santykinai siauroje tarmių juostoje Baltarusijos šiaurės vakaruose (išilgai Baltarusijos–Lietuvos sienos)⁹ [ДАБМ, 44; del išvestinių lyčių reikšme ‘pupelių lapai bei stiebai’ geografijos taip pat žr. ЛАБНГ II, 201] ir lingvogeografiškai tad priklauso šiaurės vakarų zonos reiškiniams. Iš esmės tos pat šiaurės vakarų dialektinės zonos ribose, maždaug į rytus ir pietryčius nuo linijos, skiriančios tarmes su [φ], fiksuojamas variantas *насóля* (*насóль*) [ДАБМ, 44; ЛАБНГ II, 201]. Likusiose baltarusių tarmėse vyrauja lytis *квасóля* (*квасóль*), kurios paplitimo teritorijose sutinkami ir variantai su [xv] (*хвасóля*) [ten pat].

[Φ] ir [n] sukeitimo atvejai slavų kalbose žinomi, nors, žinoma, jie čia sutinkami ne taip plačiai bei reguliariai, arealiniu atžvilgiu tai dažniau sporadiški reiškiniai: plg., pavyzdžiui, bul. dial. *картòп* (Diarnovecas, Razgrado r.) greta bendrinės kalbos *картòф* ‘bulvė’, le. dial. *szuplada* (*szublada*) (Opolės, Baltstogės bei Olštyno r.) greta bendrinės kalbos *szuflada* ‘stalčius’ [БЕР II; MAGP IX, 416]. Baltarusių tarmėms, kaip ir kitų rytų slavų bei kaimyninės lenkų kalbų dialektams, šiaip jau kur kas tipiškesnis yra pakeitimas į [x], [xv]: plg. r. dial. *картòха*, *картòху* ir jų vedinį bendrinės kalbos *картòшка* ‘bulvė’; le. dial. *parachwija*, *paracha* greta bendrinio *parafia* ‘parapija’, dial. *rachwa* greta šiaurės, pietvakarių *rafa* ‘ratlankis’; blr. dial. *хвòртка* ‘orlaidė; varteliai’, ukr. dial. *хвòртка* ‘varteliai’, blr., ukr. dial. *хварту́к* greta įprastų *фòртка*, *фарту́к* ir t. t. [ДАБМ, 330; ЛАБНГ IV, 130; ДАРЯ III(1), 61; АУМ I, 99; MAGP I, 22; VII, 340]. O dėl blr. *фасóля* (*насóля*, *квасóля*) slaviskųjų atitikmenų pažymėsime štai ką. Lenkų tarmėse aiškiai vyrauja variantas *fasola* (*fasula*), ir tesama dviejų lyties su pradžios [p] fiksacijų: *pasula* Živco r. Lenkijos pietuose [MAGP VII, 315]. Tačiau čia neatmestinas vokiečių kalbos poveikis – Katovicų, Opolės bei Vroclavo apylinkėse Lenkijoje gyvena vokiečių etninė mažuma, todėl čia, kaip ir šalies šiaurės vakaruose, labiausiai jaučiama vokiečių kalbos įtaka: plg. le. dial. *szuplada* (*szublada*) greta vo. *Schublade*, le. *framuga* ‘niša’ greta vo. *Brandbogen* – vadinasi, [f] pakeitimas į [b] ([p]) atitinkamos tarmėse gali vykti, be kita ko, ir pagal analogiją; plg. dar vo. *Bohne* ‘pupelė’. Ukr. dial. *насóля* paplitimo sritį pietuose riboja Gorynės aukštupys, o šiaurėje ji šliejasi prie baltarusių kalbos erdvės, taip sudarydama iš esmės vientisą teritorinį masivą su analogiškos baltarusių lyties arealu (pastarasis savo pietinėje dalyje, kirsdamas lyties *квасóля* paplitimo rajonus, smailu pleištu siekia Volynės bei Rovno apskritis) [ДАБМ, 44; ЛАБНГ II, 201; АУМ II, 84; Сабадош, 22]. Šiuo atveju visiškai

akivaizdus nurodytos lyties arealinio paplitimo faktas: iš Baltarusijos teritorijos į Ukrainos teritoriją. Čia būtina prisiminti ir istorinius Panemunės ryšius su Volynė, kai abi sritys priklausė vienai valstybei – Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. Nagrinėjamoji leksema sudaro mikroarealą ir ukrainų tarmėse, besiribojančiose su vengrų kalba, kur ji pasirodo kaip *насóля* [АУМ II, 84; Сабадош, 22]. Iš kitų slavų kalbų lytis su [n] vietoj [φ] žinomos, regis, tik serbų–kroatų kalboje: s.-kr. *на̀су̀*, *ба̀жу̀лј* greta ne rečiau vartojamų *fasulj* (*fasolj*, *fasol*) [ЕСУМ II; Skok I].

Viena vertus, s.-kr. *на̀су̀* (*ба̀жу̀лј*) ‘pupelė’ liudija už galimybę lyčiai *насóля* (*насóль*) baltarusių tarmėse atsirasti savarankiškai. Kita vertus, neatrodo atsitiktinė pastarosios lokalizacija šiaurės vakarų dialektinėje zonoje. Ši šiuolaikinės Baltarusijos dalis žinoma kaip baltiškai kalbėjusių autochtonų vėlyvo suslavavimo regionas.¹⁰ Per kelis amžius čia ėjo gana plati, paslanki juosta, kurios ribose baltų ir slavų gyventa mišriai, o apskritai baltų ir rytų slavų sąveika nurodytoje erdvėje truko visą antrąjį tūkstantmetį [Краўцэвіч, 90]. Paprastoji pupelė (*Phaseolus vulgaris*), kaip nevietinis, iš svetur įdiegtas augalas, Europoje pirmiausia pasirodo apie XVI a., taigi ir mūsų šalies ribose ji imta kultivuoti, tolydžio plisdama iš vakarų į rytus, ne anksčiau XVI–XVII amžių. Šiuolaikinės Baltarusijos šiaurės vakaruose biotinio elemento tuomet būta dar gana aktyvaus. Baltų kalbų (dialektų) sistemose, o skyrium – lietuvių kalbos tradicinėse tarmėse [f] pakeitimas į [p] skoliniuose yra, išskyrus keletą išimčių, iš esmės vienintelis įmanomas variantas: plg. lie. dial. *pamìlija*, *tùpliai*, *grāpas*, *pābrikas*, *pābrika* (*pābrikė*), la. *kartupelis*, dial. *kartpelis*, *karpelis*, *kartup(i)s* ‘bulvė’, *prišpiens* greta *frišpiens* ‘krenkenos, priešpienis’ (iš *frišs* < vo. *Frisch* ‘šviežias’ ir *piens* ‘pienas’) [Zinkevičius, 150–151; LVDA-L, past. 374, 384]. Mišrioje baltų-slavų terpėje kitokia lytis nei kad *насóля* tiesiog negalėjo atsirasti. Jos atsiradimui čia susiklostė visos palankios aplinkybės, kartu suveikė tiek būtent lingvistiniai, tiek ir ekstralingvistiniai veiksniai. Neatmestina, kad savitą paramą kalbamai lyčiai susidaryti suteikė ir tokios baltiškos leksemos kaip lie. *pupėlė*, *pupà*, la. *pupa* ‘tas pat’; plg. blr. *бо́б* bendrinėje kalboje ‘pupa’, o Vakarų Polesėje – ‘pupelė’ [P.CB., 210, 234; LKZ X, 935–937; Mülenbach, III]. Atkreipia dėmesį ir tai, kad panašios atitinkamo pupelės pavadinimo fonetinės atmainos nesama rusų liaudies tarmėse, nors tai ir nenuostabu: Rusijoje šis augalas auginamas nuo XVIII a. ir kartu su jį įvardijančiu žodžiu atėjo čia, ko gero, iš vakarų [žr. Фасер IV] per kaimynines (rytines) Baltarusijos sritis, kur lytis su pradžios [n] nežinomos, o pačiose rusų

tarmėse, matyt, nebuvo tokių palankių sąlygų joms atsirasti nepriklausomai. Pagaliau ir minėtoji lytis s.-kr. *πάσυχ* (*bàžūlj*), įdėmiau pažvelgus, pasirodo ne tokia jau savarankiška: jos atsiradimas, kaip ir ukrainų–vengrų paryje paliudyto varianto *пасуля*, veikiausiai yra tiesiogiai susijęs su vengrų kalbos įtaka, ką liudytų ir bendras šių lyčių vokalizmas, plg. veng. *paszuly* ‘Phaseolus vulgaris’ [СПР, 151].

[П] vietoj [ф] baltarusių tarmėse apskritai dažniau pasitaiko būtent šiaurės vakarų dialektinėje zonoje: *пыра* vietoj *фўра* ‘didelis dengtas vežimas’, *гáнтка* vietoj *гáфтка*, *гáфтачка* ‘kilpelė geležiniam kabliukui užsegti rūbuose’, *áрна* vietoj *áрфа* ‘vėtytuvas, arpas’ (plg. lie. *ařpas*), *арнаваць* ‘vėtyti (grūdus)’ ir kt. [Крывіцкі 2003, 220; ТСБМ I, II; LKZ I]. Tikis paminėti ir kone vienuomet su *фасоля* baltarusių kalboje pasirodžiusį žodį *кафтáн* ‘toks moteriškas arba vyriškas viršutinis rūbas’. Šis skolinys iš persų kalbos per turkų *kaftan* ‘ilgas viršutinis rūbas’ [ЭСБМ IV; ЕСУМ II] baltarusių kalbos kontinuume paplitęs maždaug ten pat, kur ir lytis *пасоля* (*пасо́ль*), t. y. susitelkęs pirmiausia šiaurės vakarų dialektinės zonos tarmėse; maždaug sutampa ir abiejų reiškiniių izoglosų konfiguracijos [ЛАБНГ IV, 230]. Tokia žodžio geografija liudija lenkų tarpininkavimo jį perimant naudai [žr. ЭСБМ IV] – baltarusių kalbos šiaurės vakarų dialektinė zona yra ir lenkų kalbinės įtakos sritis; be to, lenkų raštijos paminkluose nagrinėjamas žodis pasirodo kur kas anksčiau nei baltarusių (atitinkamai XV ir XVI a.) [Булька, 144; ЭСБМ IV]. Mums vis dėlto svarbiausia tai, kad visoje savo paplitimo teritorijoje Baltarusijoje pavadinimas *кафтáн* paliudytas kone išimtinai tik lytimi *каптáн* [ЛАБНГ IV, past. 82]; plg. pasiskolinta iš slavų kalbų lie. *kaptónas*, taip pat ukr. *каптáн*, bet ir ukr., rus., bul., maked. *кафтáн*, s.-kr. *καφταν*, le., č., slvk., slov. *Kaftan* [РЛС II; ЕСУМ II]. Iš to paties regiono tarmių, galimas daiktas, kitados prasidėjo ir lyties *картóпля*, *картóпли* ‘bulvė’ (skolinys per le. *kartofel* iš vo. *Kartoffel* [ЭСБМ IV]) slinkimasis į pietryčius ir galiausiai įsitvirtinimas iš esmės visoje baltarusių kalbos pietvakarių tarmėje¹¹ [ДАБМ, 277]; plg. lie. dial. (pietvakarių) *kartùpelis*, *kardùpelis* (čia, matyt, tiesiog iš vokiečių *Kartoffel*), lie. k. salų tarmėse Baltarusijoje (Diatlovo r.) *kardùplis*, la. *kartupelis* [LKA I, 87, past. 161; LVDA-L, 44, past. 374]. Įdomu, kad ukr. *картóпля* arealas, šiaip jau užimantis nemažą erdvę (pirmiausia Polesę ir Vidurinę Padnieprę), savo šiaurės vakarų dalimi iš esmės sutampa su arealu, kurį sudaro ukrainų kalbos tarmėse *пасоля*: nuo ribos su baltarusių kalba iki Gorynės aukštupio [АУМ I, 312; II, 323; Сабадош, 21]. Tuo tarpu rusų tarmėse lytis, pa-

našios į blr. *картóпля*, žinomos tik rusų–baltarusių paryje ar gretimuose rajonuose: rusų Smolensko, Vakarų Briansko, Novgorodo *картóпля*, *картóпель* [ДАРЯ III(1), 61; СРНГ, 13].

Iš santykinai senų skolinių lytys, nuosekliausiai išlaikanti priebalsį [ф], didžiausia dalimi sutinkamos vakarų ir šiaurės vakarų baltarusių kalbos dialektinėse zonoje [žr. Нарысы, 146–148; Крывіцкі 2003, 220]. Jų buvimą čia, be abejo, lėmė tiesioginė lenkų kalbos, kurioje tokios lytys vyrauja, įtaka (tiek tarminiu, tiek anttarminiu¹² lygiu); plg. ukr. (pirmiausia vakarų) *фасоля*, *фартўх* [АУМ I, 100; II, 84, 323]. Sporadišką variantų su [ф] pavartojimą kitose baltarusių tarmėse galima sieti su vėlesniu rusų literatūrinės kalbos poveikiu baltarusių dialektams (iš rusų į baltarusių kalbą pateko daugelis tokių žodžių kaip *фанáр* ‘prožektorius’, rus. *фанáрь*; *фéрма* ‘ferma’), taip pat aiškinti pačios baltarusių literatūrinės kalbos įtaka, kurioje įsitvirtino kaip tik tokios formos. Dėl blr. š. v. zonos *фасоля* (*фасо́ль*), tai, be to, labai įdomus ir jo santykis su kitu zoniniu šio daugeliui baltarusių tarmių aktualaus Phaseolus L. pavadinimu – minėtoju *пасоля* (*пасо́ль*). Baltarusių tarmėse tai, akivaizdu, ne visai tapatūs savo erdvės ir laiko charakteristikomis reiškiniai. Patekęs į vietos tarmę, kalbamas skolinys, matyt, iš karto atsidurdavo adaptacijos prie čia galiojusių fonologinių sistemų procese, t. y. būdavo įsisavinamas ir vartojamas iškart tik transformuotu pavidalu. Kai kuriose kaimyninėse su lenkų kalbos erdve tarmėse jis, žinoma, galėjo išsaugoti kalbai šaltiniui būdingą pavidalą. Tačiau pagrindinis lyties *фасоля* kompaktiškas arealas, tais kontūrais, kokie atspindėti žemėlapyje ДАБМ, susidare, mūsų požiūriu, kiek vėliau. Atitinkamose baltarusių tarmėse prieš įsigalint variantui *фасоля* (*фасо́ль*), jei ir ne visoje jo paplitimo teritorijoje, tai mažų mažiausiai didelėje jos dalyje, veikiausiai vyravo fonetinė atmaina *пасоля* (*пасо́ль*), ką liudytų ir gana gilus vietomis abiejų lyčių arealų tarpusavio prasiskverbimas.¹³ Lytis su pradžios [ф] baltarusių–lietuvių pasienio tarmių juostoje galutinai įsitvirtino iš dalies dėl vėliau įsigalėjusios šiame regione lenkų kalbos – kaip didesnį prestižą nei baltarusių ir lietuvių turinčios kalbos, kurios vartojimas reišė priklausymą pagarsėjusiems „šlėktoms“. Nemenką vaidmenį čia suvaidino ir gerokai sulenkėjusio Vilniaus, pagrindinio krašte kultūros centro, įtaka. Tačiau šis procesas beveik nepalietė kito svetimžodžio – blr. š. v. zonos *каптáн*. Tiek *фасоля*, tiek *кафтáн* (*каптáн*) priklauso vadinamiesiems kultūriniais skoliniais. Jų atitinkama lokalizacija baltarusių tarmėse gana dėsninga: šiuolaikinės Baltarusijos šiaurės vakarų dalis, kaip žinoma, kitados priklausė

toms žemėms, kurios, vaizdžiai kalbant, sudarė didelės ir andai įtakingos europinės valstybės – LDK pačią „širdį“; čia buvo tokie stambūs miestai kaip Vilnius, Naugardukas, Gardinas. Lyties *квѣтън* vartojimas beveik visos nurodytos teritorijos baltarusių kalbos tarmėse – dar vienas argumentas už prielaidą ir lytį *насѡля* pradžioje vartojus kur kas plačiau. Pirmosios užsikonservavimas būtent tokiu pavidalu, galimas daiktas, irgi didelė dalimi buvo lemtas kai kurių ekstralingvistinių veiksmių: kaftanas, *кафтѣн* (*квѣтън*), pirmiausia prigijęs kaip diduomenės ir miesto kilmingųjų rūbas, XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje tampa, kaip vyriškų ir moteriškų viršutinių rūbų atmaina, iš esmės jau tik valstiečių apdaru, paprasto baltarusio aprangos dalimi [БЭ, 8], dėl ko susiaurėja ir atitinkamo pavadinimo vartojimo sfera, apsiribojanti pirmiausia kaimu, o kaimo leksika kur kas mažiau paveiki įvairiems sociolingvistinio pobūdžio veiksniams, kaip antai miesto „šlėktos“ šnektos įtaka.

Pagaliau dėmesį patraukia ir trečiasis, labiausiai paplitęs baltarusių kalbos dialektuose žodžio *фасѡля* (*фасѡль*) variantas, vietos tarmėse realizuojamas lytimi *квасѡля* (*квасѡль*). Tokioje pozicijoje [ф] vietoje šiaip jau kur kas dažniau sutinkamas junginys [xв]: plg. blr. dial. *хварту́х* ‘prijuoštė, prikyštė’, *хвѡртка* ‘orlaidė’, *хвѡрба* ‘dažai, spalva’, *хвѡрбавѡць* ‘dažyti’, *хвѡнѡр* ‘žibintas’ ir t. t. esant nereikšmingam skaičiui arba išvis nesant lyčių su [кв] [ДАБМ, 330; ЛАБНГ IV, 114, 130, 430; V, 332]. Tuo tarpu mūsų atveju, priešingai, žymiai vyrauja lytis su [кв], kurių fone fiksacijos su [xв] tėra palyginti retos [ДАБМ, 44; ЛАБНГ II, 201]. Iš pirmo žvilgsnio ir čia būtų galima išvelgti baltų kalbų įtaką: tradicinėse baltų tarmių fonologinėse sistemose garso [ch] nėra, ir skoliniuose, pavyzdžiui, slavizmuose jis keičiamas priebalsiu [k]: plg. lie. dial. *kvartùkas* (*kvartùgas*) ‘prijuoštė, prikyštė’, *kvorbà* (*kvorbà*) ‘dažai, spalva’, *kvormà* (*kvormà*) ‘forma, modelis, pavyzdys, pagal kurį kas dirbama’ (< blr. *хварту́х*, *хвѡрба*, *хвѡрма*), la. *klēvs* (*klēvs*), *klēva* ‘tvartas’ (< r. *хлев*, blr. *хлеў*, le. *chlew*) [Zinkevičius, 150–151; LVDA-L, past. 377]. Tačiau iškart kyla klausimas: kada ir koku būdu toji įtaka galėjo būti padaryta? Junginį [кв] vietoj laukiamo [xв] viename iš baltarusių žodžio *фасѡля* variantų laikyti išnykusių baltų genčių, kitados gyvenusių šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje ir asimiliuotų slavų, palikimu neįmanoma: žodis, kaip ir pati juo vadinama realija, šiuose kraštuose atsirado gerokai vėliau. Prielaida apie iradiaciją iš slavų–baltų kontaktų zonos irgi kelia abejonių: kodėl tuomet į šį procesą praktiškai nebuvo įtraukti tokie kone sinchroniškai su *фасѡля* patekę į baltarusių kalbą žodžiai kaip *фарту́х*, *фѡртка* (pirmosios fiksacijos raš-

tuose atitinkamai 1540 ir 1592 m. [Бульба, 335, 339])? O ir pačios kontaktų zonos baltarusių tarmėse lytis *квасѡля* (*квасѡль*) paliudyta vos triskart ir palyginti netoli nuo jos pagrindinės lokalizacijos arealo, o jos vedinių išvis neužregistruota [ДАБМ, 44; ЛАБНГ II, 201; Р.СВ, 233–234]. Šiuo atveju, regis, reikėtų remtis anaip tol ne kontaktais: be visų įmanomų grynai fonetinio pobūdžio prielaidų, savo vaidmenį čia galėjo atlikti ir veikiausiai atliko vienas iš universalių kalbos dėsnių – analogija, pasireiškianti siekiu pakoreguoti nepažįstamo žodžio garsinį apvalkalą, jo „išvaizdą“ pagal savus, gerai žinomus pavyzdžius; plg. blr. *квас* ‘gira’, dial. ‘raugas; rūgštus valgis; beržo sula’ (visiems slavams žinoma leksema – iš praslav. **kvasz* ‘gira, raugas’), Rytų Polesės *квасліны* ‘gervuogės’, dial. *квасѡк*, *квасѡць* ‘rūgštytė, kiškių kopūstas’, *квасавік* ‘senas baravykas’, *кваснік* ‘asiūklis’¹⁴ [ЭСБМ IV; Р.СВ., 33, 124, 132, 152, 259]. Lyties *квасѡля* (*квасѡль*) arealas pietine bei pietrytine savo dalimi išeina už baltarusių dialektų ribų ir tęsiasi ukrainų kalbos Polesės bei Padnieprės tarmėse, toliau apimdamas visą ukrainų kalbos teritorijos rytinę dalį [АУМ I, 100; Сабадош, 22]; plg. ir rusų kalbos Briansko, Voronežo, Kursko, Belgorodo, Dono bei pietų tarmėse *квасѡля* (*квасѡ́ля*), *квасѡль* ‘pupelė’ [СРНГ, XIII].

Kontaktas niekuomet nėra vienpusis. Visa, kas atsiranda iš sąveikos arba koku nors būdu yra jos lemta, vienaip ar kitaip liečia visus šio proceso dalyvius ir juos vienija. Ši savotiška vienybė, kalbant apie kalbinį kontaktavimą, pasireiškia ne tik kalbų struktūrose (leksemų, jų lyčių bei atskirų elementų bendrumas, vykstančių procesų bendrumas, nepriklausomai nuo to, sutampa ar dar tik sutaps jų galutiniai rezultatai, pagaliau turinio plačiausia prasme bendrumas), bet ir teritoriškai. Čia tiks prisiminti žymaus rusų baltisto V. Toporovo žodžius apie skolinius (pačią skolinio sąvoką, mūsų požiūriu, čia galima ir reikia suprasti gana plačiai): „...bet koks ‘skolinys’ – tai mainai tarp dviejų kalbų, jei norite, ‘natūrinio’ tipo mainai, kuriuose laimi abi pusės: ‘imančioji’ pusė įgyja naują prasmę arba naują lytį jau žinomai prasmei išreikšti, ir tai sudaro jos laimėjimą, tuo tarpu ‘duodančioji’ pusė, nieko savo neprarasdama, laimi tam ‘savam’ naują ekspansijos erdvę“ [Топоров, 45]. Baltarusių kalbos dialektinės zonos didžia dalimi yra dalys stambesnių bendrąkalbio arealų (dabar arba daugiau ar mažiau nesenoje praeityje), apimančių, be atitinkamų baltarusių tarmių, mažų mažiausiai gretimas kaimyninių kalbų tarmes. Tai, žinoma, pirmiausia liečia baltarusių tarmių šiaurės vakarų struktūrinę kalbinę zoną, kurioje ir dabar tebevyksta sąveika tiek su artimai giminiška (lenkų), tiek ir su genetiškai tolimesne (baltų) kalbinėmis

sistemomis. Tačiau panaši padėtis, nors ir ne taip aiškiai apibrėžta, iš dalies aptinkama ir ten, kur tegalima kalbėti apie tikėtinus buvusių kontaktų (su tais pačiais baltais ir ne tik jais) pėdsakus, ir ten, kur kontaktas vos spėjamas, ne visuomet tiksliai nustatomas. Netgi kontaktinės prigimties reiškiniai kartais įtraukiami į bendrų tarpusavio mainų verpetą, kas, be kita ko, lemia savų žodžių skirtingas specifikacijas bei pasiskirstymus kokioje nors santykinai apibrėžtoje erdvėje. Kalbų sąveika tad ne tik daro įtaką konkrečiam kalbiniam landšaftui, o vadinasi, ir tos ar kitos kalbos kaip ją sudarančių tarmių etnoistorinės visumos arealinei struktūrai, tas tarmes keisdama bei vystydama, bet ir skatina ypatingų „viršėtinių“ struktūrinių teritorinių kalbinių (dialektinių) reiškinų susidarymą, kurie, esant palankioms sąlygoms, perėję įvairaus pobūdžio kiekybinių pakitimų stadiją, gali virsti nauja kokybe, kas istorijoje jau ne kartą yra įvykę ir iki šiol tebėra teoriškai įmanoma.

Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

NUORODOS:

1. Turima galvoje ne tiek baltarusių tautos, kaip atskiro slavų etnoso, susidarymas, o veikiau slaviškumas kaip toks: slaviškų, tarp jų ir senų dialektinių kalbos struktūrų bei formų paveldėjimas bei raida, slavų kalbinės bei kultūrinės tradicijos tąsa apskritai.
2. Dėl pastarojo plg. lie. vns. V. *rankà, minià* – dgs. K. *rañku, miniù* ir kt.
3. Turima galvoje literatūrinė kalba.
4. T. y. rusiškai.
5. Šiuo atveju, kadangi kalbama iš esmės apie vieną ir tą pačią leksemą, kilusią iš praslavų **vabiti* ‘šaukti’ [ЭСБМ II], tiksliau, mūsų požiūriu, būtų kalbėti apie reikšmės skolinimąsi nei apie semantinį vertinį.
6. [„Lietuvių kalbos žodyne“, t. XII, p. 1009 *skobà* ‘šonkaulis ir kt.’ savo ruožtu nurodomas esąs skolinys iš baltarusių kalbos. – Vert. past.]
7. Pagal anglų *bastard* ‘nesantuokinis vaikas; mišrūnas, hibridas’. Kalbiniams reiškiniams šį terminą pirmąsyk pavartojo baltarusių dialektologas A. Krivickis [Кривіцкі 1973].
8. Minėti žodžiai, be to, sutinkami ir lietuvių tarmių salose šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje [LKA I, 89, pastaba 161].
9. Lytis *фасоля* (*фасоль*) sutinkama dar pasienyje su lenkų kalbos arealu, nedidelėje tarmių salelėje Bresto rajone [ДАБМ, 44].
10. Pirmiausia turima omeny tos baltų gentys, kurių dalis įėjo į lietuvių etnosą, o dalis, kaip ir kitų baltų genčių atstovai, asimiliuoti ateivių slavų, kartu su slaviškuoju etniniu-kalbiniu elementu tapo baltarusių etnogenezės dalyviais.
11. Lytis *картопля, картопли* informantų dažnai kvalifikuojamas kaip pasenusios: „seni žmonės sako“ [ДАБМ, past. žemėlapiui 227].
12. Turima galvoje literatūrinės kalbos įtaka tarmei.
13. Deja, mes neturime patikimų duomenų apie minėtos lyties buvimą ar nebuvimą baltarusių tarmėse Lietuvos bei Latvijos teritorijose (vadinamuosiose Vilniaus ir Latgalos kraštuose) – šiuo atžvilgiu jos išvis menkai tyrinėtos [žr. СПЗБ].
14. Pastarasis, matyt, nuo *хваснік*, kuris savo ruožtu, sufiksacijos būdu per keletą fonetinių transformacijų, – iš *хвоиц* ‘asiūklis’.

LITERATŪRA:

- AGWB – *Atlas gwar wschodnioslowiańskich Białostoczczyzny*, I–V. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980–1995.
- ALE – *Atlas linguarum Europae*, I: Cartes, Van Gorcum, 1983; II: Commentaries. Van Gorcum–Assen, 1983.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1972.
- Karłowicz – KARŁOWICZ, J., KRYŃSKI, A., NIEDZWIEDZKI, W. *Słownik języka polskiego*, I–VIII. Warszawa, 1900–1927.
- LKA – *Lietuvių kalbos atlasas*, I: Leksika. Vilnius, 1977.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XIX. Vilnius, 1941–1999.
- LVDA-L – *Latviešu valodas dialektu atlants: Leksika*. Rīga, 1999.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, I–XIII. Wrocław–Kraków, 1957–1969.
- Mühlenbach – MÜHLENBACH, K. *Lettisch–deutsches Wörterbuch*. Riga, 1923–1932.
- SGP – KARŁOWICZ, J. *Słownik gwar polskich*, I–VI. Kraków, 1900–1911.
- Skok – SKOK, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb, 1971–1974.
- Zinkevičius – ZINKEVIČIUS, Z. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius, 1966.
- Арашонкава – АРАШОНКАВА, А., МАЦКЕВИЧ, Ю. Ф. Аб беларускіх дыялектных рысах заходняга пагранічча. Іс: *Slavia orientalis*, 1968, Nr. 3, p. 275–280.
- Астрэйка 1996 – *Паўночна-заходнія занальныя назвы насякомых* (па матэрыялах ЛАБНГ). Іс: *Беларуская лінгвістыка*, 1996, Nr. 46, p. 55–61.
- Астрэйка 1997 – АСТРЭЙКА, В. Дз. Паўночна-заходнія занальныя назвы здзікіх птушак. Іс: *Беларуская лінгвістыка*, 1997, Nr. 47, p. 62–69.
- Астрэйка 1997а – АСТРЭЙКА, В. Дз. Лексічныя асаблівасці паўночна-заходняй дыялектнай зоны і беларуская літаратурная мова. Іс: *Беларуская мова ў другой палове ХХ ст.* Мінск, 1997.
- Астрэйка 1998 – АСТРЭЙКА, В. Дз. Паўночна-заходняя занальная лексіка іншамоўнага паходжання. Іс: *Беларуская лінгвістыка*, 1998, Nr. 48, p. 50–58.
- Астрэйка 1998а – АСТРЭЙКА, В. Дз. Аб некаторых намінацыйных рэгіяналізмах у беларускіх народных гаворках. Іс: *Мова-літаратура-культура*. Мінск, 1998, p. 35–41.
- Астрэйка 2000 – АСТРЭЙКА, В. Дз. Асаблівасці намінацыйнай сістэмы гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы. Іс: *Dziadziectwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-balto-wschodnioslowiańskich*, III. Białystok, 2000, p. 9–18.
- Астрэйка 2001 – АСТРЭЙКА, В. Заходняя і ўсходняя дыялектныя зоны. Іс: *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Мінск, 2001, p. 47–50.
- Астрэйка 2003 – ОСТРЕЙКО, В. Формирование зональной структуры белорусского диалектного языка и проблема языковой интерференции. Іс: *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists (Lublin, 2000)*, II. Lublin, 2003, p. 149–165.
- Астрэйка 2003а – АСТРЭЙКА, В. Д. Балта-ўсходнеславянскае занальнае моўнае ўзаемадзеянне. Іс: *Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з’езд славістаў* (Любляна, 2003): Дакл. бел. Дэлегацыі. Мінск, 2003, p. 3–18.
- АУМ – *Атлас української мови*, I–II. Київ, 1987–1988.
- БЕР – *Български етимологичен речник*, I–V. София, 1971–1999.
- БЭ – *Беларуская энцыклапедыя*, VIII. Мінск, 1999.
- Булыка – БУЛЫКА, А. М. *Даўнія запазычання беларускай мовы*. Мінск, 1972.

- ДАБМ – *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Мінск, 1963.
- ДАРЯ – *Диалектологический атлас русского языка (Центр Европейской части России): Карты, III/1: Лексика*. Мінск, 1997.
- ЕСУМ – *Этимологічний словник української мови, I–III*. Київ, 1982–1985.
- Ж.СВ – *Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік*. Мінск, 1999.
- З лексікі – З лексікі беларускіх гаворак заходняй зоны / Арашонкава, А. У., Грынавецкене, Е. І., Кавальчук, І. П. і інш. Іс: *Весці АН БССР, Сер. грамад. навук*, 1969, Nr. 4, p. 123–134.
- Карский – КАРСКИЙ, Е. Ф. *Белорусы, I: Язык белорусского народа*. Вильна–Варшава, 1904.
- К интерпретации – К интерпретации некоторых лексических изоглос в белорусских говорах / Мацкевич, Ю. Ф., Орешенкова, А. В., Романович, Е. М. и др. Іс: *Диалектологический сборник (Материалы IV диалектологической конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике)*. Вильнюс, 1974, p. 102–114.
- Краўцэвіч – КРАЎЦЭВІЧ, А. К. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Rzeszów, 2000.
- Крывіцкі 1973 – КРЫВІЦКІ, А. А. Беларускія занальныя назвы франтона і паходжанне *шчыта* (Да метадыкі храналагічнай інтэрпрэтацыі лінгвагеаграфічных адносін). Іс: *Беларуская лінгвістыка*, 1973, Nr. 3, p. 38–49.
- Крывіцкі 1977 – КРЫВІЦКІ, А. А. Традыцыйны сельскі моўны ландшафт Беларусі. Іс: *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XXXIV. Sarajevo, 1977, p. 185–197.
- Крывіцкі 2003 – КРЫВІЦКІ, А. А. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск, 2003.
- ЛАБНГ – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак, I–V*. Мінск, 1993–1998.
- Лаучюте 1980 – ЛАУЧЮТЕ, Ю. А. Балто-славянские лингвистические контакты в ареальном освещении. Іс: *Взаимодействие лингвистических ареалов: Теория, методика и источники исследования*. Ленинград, 1980, p. 161–197.
- Лаучюте 1982 – ЛАУЧЮТЕ, Ю. *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград, 1982.
- ЛГ – *Лінгвістычная геаграфія і групіка беларускіх гаворак*. Мінск, 1968; *Атлас карт ізоглос*. Мінск, 1969.
- Лексіка – *Лексіка балтыйскага паходжання ў беларускіх гаворках*, Арашонкава, Г. У., Грынавецкене, А. І., Мацкевич, Ю. Ф. і інш. Іс: *Беларуская лінгвістыка*, 1973, Nr. 3.
- ЛЛБ – *Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет*. Мінск, 1995.
- Нарысы – *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*. Мінск, 1964.
- Непокупный – НЕПОКУПНЫЙ, А. П. *Балто-севернославянские языковые связи*. Киев, 1976.
- НС – *Народнае слова*. Мінск, 1976.
- НЯ – Нерегулярные явления в фонетике, акцентуации и грамматике белорусских говоров западной зоны, Грынавецкене, Э. Й., Мацкевич, Ю. Ф., Романович, Е. М., Чеберук, Е. И. Іс: *Lietuvių kalbotyros klausimai, XVII: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai*. Vilnius, 1977, p. 89–96.
- ОЛА-ЛС – *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная, I: Животный мир*. Москва, 1988.
- РЛТС – *Русско-латышский словарь*, сост. А. А. Гутманис и др. Рига, 1988.
- РЛС – *Русско-литовский словарь, I–IV*. Вильнюс, 1982–1985.
- Р.СВ – *Расліны свет: Тэматычны слоўнік*. Мінск, 2001.
- Сабадош – САБАДОШ, І. В. *Атлас ботанічнай лексики української мови*. Ужгород, 1999.
- СГ – СЦЯШКОВІЧ, Т. Ф. *Слоўнік Гродзенскай вобласці*. Мінск, 1983.
- СПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, I–V*. Мінск, 1979–1986.
- СПР – *Словарь полезных растений на двадцати европейских языках*. Мінск, 1970.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров, I–XXXIII*. Москва–Ленинград, 1965–1999.
- Судник – СУДНИК, Т. М. *Диалекты литовско-славянского пограничья: Очерки фонологических систем*. Москва, 1975.
- Топоров – ТОПОРОВ, В. Н. О балто-славянской диалектологии (несколько соображений). Іс: *Исследования по славянской диалектологии, IV: Сборник к 85-летию С. Б. Бернштейна*. Москва, 1995, p. 40–53.
- ТСБМ – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, I–V*. Мінск, 1977–1984.
- Фасмер – ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка, I–IV*. Москва, 1986–1987.
- Цыхун – ЦЫХУН, Г. А. О балтийско-славянском языковом союзе. Іс: *Международная конференция балтистов 9–12 октября 1985 г.*, тез. докл. конф. Вильнюс, 1985, p. 237–238.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, I–VIII*. Мінск, 1978–1993.

The Influence of Linguistic Interactions to the Formation of the Belarusian Linguistic Landscape

Vera ASTREIKA

The article focuses on the formation of the so called zones of the structural-territorial grouping of Belarusian dialects in the context of ethno-linguistic interactions.

The research data suggests that historic-cultural interaction of the Belarusian language and those Slavonic dialects, on the basis of which it was formed, with the languages and/or dialects of the neighbouring Slavonic and non-Slavonic ethno-national communities at different historic periods is one of the main reasons behind the formation of most dialects of the Belarusian language, therefore it should be considered as one of the main factors in the process of the division of the Belarusian dialects into zones. The contacts and interactions between the Belarusian-Baltic and more generally – Slavonic-Baltic languages played the main role in this process. Furthermore, the situation of an interaction might have entailed not only the migration of linguistic phenomena resulting from spontaneous exchange and mutual influences between neighbouring languages and/or dialects, but also lexemes, names and forms adopted from the third (often not spatially adjoining) source and therefore foreign to all of the interrelating parts. This to a smaller or larger extent defines the paths of the penetration of respective linguistic factors into the dialects of one of the interacting languages (i.e. the character of the interaction), as well as the specific features of their adaptation there.

Институт языкознания имени Якуба Коласа НАН Беларуси, Отдел диалектологии и лингвогеографии, ул. Сурганова, 1, к. 2, 220072, г. Минск, Беларусь, eł. pařtas: vera_astrejka@rambler.ru

Gauta 2005 09 15, įteikta spaudai 2007 07 04